

YAYLOV TANGACHAQANOTLILARINING TUR TARKIBI
SPECIES COMPOSITION OF MEADOW COINS**ВИДОВОЙ СОСТАВ ЛУГОВЫХ МОНЕТ**

Xaytmuratov Arslanbek Fayzullaevich,

q/x.f.d., Termiz Agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti.

Ye-mail: Xayitmurodov62@mail.ru

Annotatsiya: O'zbekistonning janubiy va markaziy hududlari yaylovlarida yashovchi hasharotlarning biologik xilma-xilligini o'rganish maqsadida olib borilgan izlanishlar natijasida 11 ta kapalak turkumiga mansub 34 turdagi kapalaklar aniqlandi. Ulardan 10 ga yaqin hasharot turlari eng xavfli va zararli hisoblanadi.

Аннотация: В исследовании результате проведенных по изучению биологического разнообразия Чешукрылых насекомых на пастбищах южных и центральных регионах Узбекистана выявлено 34 видов бабочек, относящиеся к 11 семействам Чешукрылых. Из них к самым опасным и вредоносным относятся около 10 видов насекомых.

Annotation: As a result of research conducted to study the biological diversity of Lepidoptera insects in the pastures of the southern and central regions of Uzbekistan, 34 species of butterflies belonging to 11 families of Lepidoptera were identified. Of these, about 10 species of insects are among the most dangerous and harmful.

Kalit so'zlar: yaylovlar, o'simliklar, hasharotlar, lepidopteralar, oila, turlar, kesik qurtlar, zararkunandalar, morfologik belgilar.

Ключевые слова: пастбища, растений, насекомых, чешукрылых, семейства, вид, совки, вредител, мофологический пизнаки.

Key words: pastures, plants, insect, lepidoptera, family, species, cutworms, pest, morphological signs.

Kirish: O'zbekistonda foydalaniladigan yaylov maydonlari 23,6 mln. gektar bo'lib, shundan qorako'chilik yaylovlarining umumiy maydoni 17,8 mln. gektarni tashkil etadi[8].

Yaylovlar maydonlarida asosan buta o'simliklardan; Oq saksovul, Qora saksovul, Qandimlar, Cherkez, Cho'g'on, Yulg'un, yarim buta o'simliklaridan; Teresken, Izen, Qo'yrovuq, Shuvoq, Tatir, Kamforosoma, ko'p yillik o'tchil o'simliklardan; Mingbosh, Kovrak, Yantoq, Iloq, Selin, Qo'ng'irbosh, Sho'rajriq, bir yillik o'tchil o'simliklardan; Arpag'on, Yaltirbosh, Chitir, Baliqko'z, No'xatak va boshqa chorva mollari uchun to'yimli ozuqabop o'simliklar o'sadi [4,5,8].

Ammo chorvachilikning asosiy ozuqa manbayi bo'lgan yaylov o'simliklari rivojlanishi davrida turli xil zararli hasharotlar sezilarli darajada katta zarar yetkazadi [3,6,7]. Shuning uchun yaylov o'simliklari hasharotlarining tur tarkibini va mavjud zararli hasharotlarni bioekologiyasini o'rganish orqali zararli hasharot turlariga qarshi kurash choralarini ishlab chiqish tadqiqotlarimizning eng asosiy vazifasi hisoblanib 2013-2023-yillar mobaynida O'zbekistonning janubiy va markaziy hududlari Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Jizzax va Navoiy viloyatlarida yaylov o'simliklarining fitofag hasharotlari Tangachaqaqanotlilar turkumining tur tarkibini o'rgandik.

Tadqiqot metodi: Ilmiy tadqiqotlar biologiya fanlarining asosiy metodlari kuzatish, taqqoslash, eksperiment va boshqa zoologiya, umumiy entomologiya, hamda qishloq xo'jalik entomologiyasida qo'llaniladigan usullar yordamida bajarildi.

Yaylov hasharotlarini kuzatish, yig'ish, saqlash va materiallarni qayta ishlash V.P.Paliy [1] uslubiy qo'llanmasi, hasharotlarning tur tarkibini aniqlashda B.H.Щеголев (1960), aniqlagichidan foydalanildi[2].

Tadqiqot natijalari: Tangachaqanotlilar yoki kapalaklar (*Lepidoptera*) turkumining 100000 dan ortiq turi fanga ma'lum. MDX xududida 8000 ga yaqin turi, O'zbekistonda 1500 dan ortiq turi aniqlangan [2,7].

Kapalaklar gul nektari bilan oziqlansa, qurtlari o'simlik tuqimasini kemirib, har xil o'simliklarga jiddiy zarar yetkazadi.

Ko'p yillik tadqiqotlarimiz va kuzatuvlarimiz natijasida O'zbekistonning janubiy va markaziy hududlari Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Navoiy, Jizzax viloyatlari yaylovlarida kapalaklarning 11 oilasiga mansub 34 turi qayd etildi.

Chipor kapalaklar - Zygaenidae – oilasi, bu oilaga mansub **Turkman chipor kapalagi - Zygaena truchmena Ev.** qanotlarida ko'k va sariq xollari bor tiniq qizil rangli chiroyli kapalak. Qanotlarini yozgandagi kengligi 18-24 mm. Qurtlari yantoq, jiyda, turang'il, tamariks va boshqa o'simliklarning bargi bilan oziqlanadi. Daryolar, ariqlar bo'yida, daraxt va butazorlarda uchraydi. Kuzatuvlarimiz davrida Nurota tumaning Nurota qorako'l naslchilik MChJ xududiga qarashli chala buta efemerli yaylovlaridan yagona nusxa topildi.

G'iloflilar - Coleophoridae- oilasi, bu oilaning bitta turi **Tojik g'ilofli kapalagi - Coleophora tadjikilla** Surxondaryo viloyatining Sayxon, Xotinrobot, Xonto'g'ay massivlarida tarqalganligi aniqlandi. Qurtlari 2015-2017 yillari kam sonda o'rtacha 1m² maydonda 0,5-0,8 ta tarqalgan bo'lsa, 2022- yili o'rtacha 1m² maydondagi soni 2-3 donani tashkil etdi. Kapalagi qanot yozganda 12-14 mm, bir xil ochiq rangda. Qurtlari g'ilof ichida qishlaydi. Barcha yaylov o'simliklarini zararlaydi.

1-rasm. Tojik g'ilofli kapalagi qurti. Surxondaryo viloyati Sayxon massivi 2017-yil.

Arvox kapalaklar - *Sphingidae* – oilasidan **Tuyatovon arvoch kapalagi - *Celerio zygophylli* Ochs.**- tanasi va qanotlari qo‘ng‘ir – och jigarrang. Orqa qanotlari och-pushti, hoshiyasi qora va oval shakildagi xollari oq bo‘ladi. Qanotlarini yozganda 60-62 mm. Tuyatovon o‘simligi barglariga tuxum qo‘yadi. Apreldan boshlab sentabr oyining oxirigacha kapalaklari uchib chiqishi davom etadi. Cho‘l va tog‘ oldi yaylovlarda asosiy ozig‘i bo‘lgan tuyatovon o‘sadigan joylarda tarqalgan.

Tunlamlar - *Noctuidae* – oilasi vakillaridan yaylov o‘simliklarida oziqlanib, ba‘zan sezilarli zarar yetkazuvchi 17 turi tadqiqotlarimiz mobaynida qayd etildi.

Peters kemiruvchi tunlami - *Ochropleura petersi* Chr. – qanotlari uzun, tungi yirik kapalak. Oldingi qanotlari qizil- jigarrang, cheti sarg‘ish- oq. Qanotlarini yozgandagi kengligi 55-60 mm. Qurtlari yaylov o‘simliklarining pastki qismini kemirib oziqlanadi. Surxondaryo viloyatining Kattaqum massivi cho‘llardan yagona nusxa topildi.

Sebarga tunlami - *Mamestra trifolii* Rott. – uncha yirik bo‘lmagan, sarg‘ish – jigarrang kapalak. Oldingi qanotlarida qo‘ng‘ir tusli buyraksimon xoli bor. Qanotlarini yozgandagi kengligi 34-38 mm. Yaylovlarda dukkakdoshlar va sho‘radoshlarga mansub o‘t o‘simliklarida tarqalgan. Ayniqsa tog‘ oldi xududlarida lalmi bedaga jiddiy zarar yetkazadi.

Kapyushonli tunlam - *Cucullia boryphora* F.-W. – o‘rtacha kattalikdagi kapalak. Oldingi qanotlari kumishsimon, ustidagi xollari ham kumishsimon tusda. Orqa qanotlari och kulrang. Qanotlarini yozgandagi kengligi 36-40 mm. Qurtlari shuvoq o‘simligi bilan oziqlanadi. May – iyulda kapalaklari uchib chiqishi kuzatiladi. Navoiy va Jizzax viloyatlari yaylovlari shuvoqzorlarida tez – tez uchratish mumkin.

Saxro tunlami - *Aleucanitis flexuosa* Men. – tanasi yo‘g‘on sarg‘ish-ko‘ng‘ir, jigarrang tuk bilan qoplangan. Oldingi qanotlari sarg‘ish-qo‘ng‘ir, uchki qismi jigarrang hoshiyasi. To‘lqinsimon ko‘ndalang chiziqlari bor. Qanotlari o‘rtasida qoramtir xollari bor. Qanotlarini yozganda kengligi 35 - 38 mm ga teng. Sahrodagi yantoq va boshqa o‘simliklarga tuxum ko‘yadi. Lichinkalari ana shu o‘simliklar bilan oziqlanadi. Cho‘l yaylovlarida asosiy ozig‘i bo‘lgan yantoqzorlarda tarqalgan.

Pechakgul tunlami - *Erastria trabealis* Scop. – mayda kapalak. Oldingi qanotlari sarg‘ish, juda ko‘p qora nuqtalari bor. Orqa qanotlari qo‘ng‘ir tusda. Qanotlarini yozganda 22-28 mm. Pechakgulda rivojlanadi va oziqlanadi. Aprel, iyul va oktabrda kapalaklari uchib chiqishi kuzatiladi. Tog‘ oldi yaylov xududlarida tarqalgan. Birinchi marta Jizzax viloyatining Forish yaylovlaridan topildi.

Shuvoq tunlami - *Heliothis scutosa* Schiff.- kapalagining qanotlari yozilganda 3-3,8 sm. keladi; oldingi qanotlari sarg‘ish yoki to‘q kul rang tusda, qanot pardasidagi tomirlar och rangli; qanotlari ustida dumaloq va buyraksimon nuqtalardan iborat qoramtir naqsh bor. Keyingi qanotlari oldingilariga nisbatan birmuncha ochroq rangli, ularning keyingi chetida oq nuqtalar bilan ayrim qismlarga ajralib turadigan qoramtir hoshiya bor. Keyingi qanotlarining o‘rta qismida bittadan qoramtir dog‘lar bor.

Qurtining uzunligi 5 sm.gacha yetadi; tanasi och va qora rangli nuqtalar bilan qoplangan bo‘z-yashil tusda; orqasi bo‘ylab och qora dog‘li kambar yo‘lchalar o‘tadi; yo‘lchalarning chetlari sariq chiziqlar bilan qurshab olingan; tanasi bo‘yidagi och rangli yo‘lchalardan pastroqda bittadan kambar qoramtir chiziq o‘tadi.

2-rasm. Shuvoq tunlamining qurti. Navoiy viloyati Nurota tumani 2015-yil.

Ko'krak qalqonchasi qora tusda; bu qalqoncha uchta och rangli uzunasiga ketgan oraliq bilan to'rt qismga bo'lingan. Qurtning tanasi siyrak va kalta tukchalar bilan qoplangan, bu tukchalar ravshan ko'rinib turadigan bo'rtmalarga bitta-bittadan joylashgan; kallasi va orqa teshik qalqonchasidagi tukchalar qora nuqtalarga joylashgan.

G'umbagi jigar rang tusda bo'lib, uzunligi 18 mmgacha yetadi, tanasining keyingi uchida to'rtta uzun tikanli bo'rtmalari bor, bu tikanlarning ikkitasi qolgan ikkitasidan yo'g'onroq.

Kuzatuvlarimiz mobaynida Navoiy va Jizzax viloyatlari shuvoqzor yaylovlarida ko'p sonda uchradi.

Tadqiqotlarimiz davomida O'zbekistonning janubiy va markaziy hududlari Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Navoiy, Jizzax viloyatlari yaylovlarida kuzatuvlar olib borib Tangaqanotlilar turkumining Ayiqqurtlar - Arctiidae oilasidan *Phragmatobia fuliginosa* L. – Qo'ng'ir ayiqqurt kapalak, *Arctia caja* L. – Qayya ayiqqurt kapalagi, *Pieridae* - Oq kapalaklar oilasidan *Pieris rapae* L. – Sholg'om kapalagi, *Colias erate* Esp. – Cho'l sariq kapalagi, *Zegris fausti* Chr. - Faust tong kapalagi, *Lycaenidae*- Ko'k kapalaklar oilasidan *Lycaena icarus* Rtt. - Ikar ko'k kapalagi, *Lasiocampidae* – Pillakashlar oilasidan *Chilena sordida* Ersch. - Yantoq pillakashi, *Malacosoma castrensis* L. - Odimlovchi pillakash, *Psychidae*-Xaltalilar oilasidan *Oiketisus sp.* – cho'l xaltachisi, *Nymphalidae* – Nimfasimonlar oilasidan *Pyrameis cardui* L. – Chakamig' yoki qushqo'nmas o't kapalagi turlarini Surxondaryo viloyatining Boysun va Bobotog' etaklaridagi, Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod, G'uzor, Nishon, Yakkabog', Chiroqchi tumanlarining tog' yon bag'ri, Samarqand viloyatining Qo'shrobd, Nurobod, Jizzax viloyatining Forish, Navoiy viloyatining Nurota tog' etaklaridagi efemer-efemeroidli yaylov maydonlarida tarqalganligi va yaylov o'simliklari bilan oziqlanib, yaylov o'simliklariga sezilarli zarar yetkazishi aniqlandi.

Xulosa: O'zbekistonning janubiy (Surxondaryo, Qashqadaryo) va markaziy hududlari (Samarqand, Navoiy, Jizzax) yaylovlarida Tangaqanotlilar turkumining 11 oilasiga mansub 34 turi hisobga olinib, bulardan yaylov maydonlarida Chakamig' yoki qushqo'nmas o't kapalagi- (*Pyrameis cardui* L.), Kapyushonli tunlam – (*Cucullia boryphora* F.-W.), Shuvoq tunlami – (*Heliothis scutosa* Schiff.) vaqti vaqti bilan ommaviy ko'payuvchi turlar ekanligi qayd etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Палий В.Ф. “Методика фенологических и фаунистических исследований насекомых” Фрунзе .1966 г. 238 с.
2. Определитель насекомых по повреждениям культурных растений. 4-е перераб. и допол. изд. под ред. Проф.д.с/х.н. В.Н.Щеголева. Гос.изд. с/х. лите. Л.-М. 1960. 607 стр.
3. Хайтмуратов А.Ф. Yaylov o‘simliklari zararli entomofaunasi. Agroilim jurnali. 2018 y. №2(52) son, 54-55 betlar.
4. Хайтмуратов А.Ф. О‘zbekistonning janubiy hududlari yaylov hasharotlarining tur tarkibi. J. Agro kimyo himoya va o‘simliklar karantini. 2018y. №1(5) son, 28-30 betlar.
5. Хайтмуратов А.Ф. Вредная энтомофауна пастбищ Узбекистана и меры борьбы с ней. // Ж. Бюллетен науки и практики. 2019 г. Т. 5, №1. С. 217-223.
6. Хайтмуратов А. Ф. Вредные насекомые на пастбищах южного и центрального региона Узбекистана и меры борьбы с ними.// Ж. Актуальные вопросы современной науки. Раздел «Естественные и технические науки (Сельское хозяйство)». -2019,-№ 4(24). С.
7. Хайтмуратов А.Ф. О‘zbekistonning janubiy va markaziy hududlari yaylov o‘simliklarining zararli entomofaunasi hamda ularga qarshi kurash choralari. Monografiya. Toshkent “Navro‘z” 2020-yil.-246
8. Юсупов С., Мукумов Т. “ Пастбища Узбекистана и их рациональное использование”- Т.; “Мухаррир”- 2009 ,126 стр.